

De vrijheid om geen diagnose te stellen

Interview met Evelien Tonkens

Evelien Tonkens is sinds vier jaar hoogleraar *Burgerschap en Humanisering van de Publieke Sector* aan de Universiteit voor Humanistiek. Ik ontmoet haar in haar kantoor op de zolderverdieping van de Universiteit voor Humanistiek. Zeer energiek, een vrouw met een duidelijk verhaal over de probleemgebieden in onze samenleving.

Eric Bras

Wat betekent burgerschap en humanisering van de publieke sector? Burgerschap gaat over oriëntatie op het publieke belang. Over wat het betekent om betrokken te zijn bij de samenleving. Wat is betrokkenheid, hoe ga je om met pluraliteit, diversiteit, conflicten? En wat betekent het om mondig te zijn? Wat is het verschil tussen mondig en 'grootmondig'. Hoe organiseer je dat iedereen een gelijkwaardige inbreng heeft ondanks verschillen tussen mensen? Humanisering van de publieke sector gaat over: wat gebeurt er als je mensen daar centraal probeert te stellen, waarom lukt dat vaak niet en hoe zou je dat een beetje kunnen verbeteren?

Dus humanisering betekent...?

Proberen om mensen tot hun recht te laten komen. Dat klinkt simpel maar is heel moeilijk. Zelfs in de publieke sector – waar in tegenstelling tot de private sector niet winst maar bevordering van publieke doelen centraal staat. Maar mensen hebben verschillende posities, belangen en visies. Dus als je de ene persoon of groep tot zijn recht laat komen, kan dat gemakkelijk ten koste van de andere gaan. De middelen zijn schaars. En er worden fouten gemaakt, er is geklun- gel. Dat geeft niet: het paradijs bestaat ook hier niet. Ik sta dus voor realistisch idealisme, rekening houdend met beperkingen van mensen en organisaties.

Leidinggevend zijn vaak aan het begin van hun carrière ervan overtuigd dat de relaties met hun medewerker het belangrijkste zijn. Naarmate ze verder komen komt de taak meer in beeld. Herken je dat?

Nee, dat herken ik niet. Taak en relaties zijn beide cruciaal; werk is geen vrijetijdsbesteding. Als je als leidinggevende gezelligheid tot prioriteit verheft, loop je de kans dat er weinig gepresteerd wordt.

In je oratie had je het over heroriëntatie van waarden?

Ik stelde mezelf de vraag welke waarden meer aandacht (moeten) krijgen in de publieke sector na de dominantie van het

neoliberalisme. De verlichtingsidealën, vrijheid, gelijkheid, solidariteit zijn in dit verband nog steeds interessant. We hebben globaal dertig jaar achter de rug waarin individuele vrijheid het belangrijkste werd gevonden. Vrijheid is nog steeds belangrijk, vooral voor mensen die nog geen juridisch burgerschap hebben en dus geen volwaardige burgerrechten, zoals vluchtelingen. Maar voor mensen die burgerschap hebben geldt: vrijheid hebben we nu wel genoeg. Gelijkheid en solidariteit verdienen meer aandacht. Humanisering gaat dan ook over evenwicht tussen die drie elementen, waarbij er spanning tussen die elementen bestaat die onoplosbaar is.

Hoe ziet dat in de praktijk eruit?

Neem een sector waar veel geestelijk verzorgers werken: de zorg. Daar is de laatste decennia veel aandacht geweest voor individuele vrijheid. Het gaat al jaren over zelfredzaamheid, zelfbeschikking, autonomie, eigen regie, de cliënt centraal. Veel processen in de zorg zijn geënt op het streven

Vrijheid hebben we nu wel genoeg

naar vrijheid om zelf te bepalen en te kiezen. Belangrijk en waardevol. Maar vrijheid heeft ook een prijs. Keuzevrijheid is prettig, maar liefst tussen twee dingen en niet tussen honderd. Bij teveel keuzes wordt keuzevrijheid eerder een plicht dan een recht. Daarnaast is het systeem zo ingericht dat de patiënt een burgerplicht van kiezen heeft, bijvoorbeeld als het gaat om ziektekostenverzekering. De meeste mensen zitten daar niet op te wachten: laat iemand anders maar kiezen, niet ik. Vrijheid brengt veel verantwoordelijkheid met zich mee, en soms wil je liever dat er voor je gezorgd en gekozen wordt. Mensen willen vaak wel negatieve vrijheid: de vrijheid om bijvoorbeeld 'nee' te kunnen zeggen tegen een bepaalde behandeling. Positieve vrijheid, om zelf je leven vorm te geven, is ook heel wenselijk, maar als je heel oud of ziek bent soms te zwaar; het scheidt teveel verantwoordelijkheid. Met collega's onderzochten we de werking van het ideaal van

zelfredzaamheid onder mensen die zorgbehoevend zijn. Ons onderzoek wijst uit dat veel van die mensen voornamelijk *last* hebben van het ideaal van zelfredzaamheid. Velen kunnen er niet aan voldoen, voelen zich tekortschieten en gaan zich schamen. Naast vrijheid is in dit soort situaties dus ook solidariteit nodig. Er lijkt in deze tijd wel een omslag plaats te vinden: er is meer aandacht voor gemeenschappelijkheid. De vraag is welke gemeenschappelijkheid we nodig hebben, zonder de vrijheid op te heffen. Hoe we solidair kunnen zijn zonder een knellende gemeenschap te worden.

Soms wil je liever dat er voor je gezorgd en gekozen wordt

Wat je zegt doet mij denken aan de verpleegafdeling waar ik regelmatig kom. Daar zie je mensen die binnenkomen omdat ze gevallen zijn, vereenzaamd, vervuild. Ze moeten thuis blijven wonen omdat dat op dit moment het beste wordt gevonden. Er

zijn dan voorbeelden van mensen die binnenkomen en op zo'n doorgangsafdeling helemaal opbloeien. Een afdeling die meteen al zoveel beter is dan wat ze thuis gewend waren. Tegelijk moet je constateren dat ze daarmee in een context terecht komen waar ze van alles moeten en vrijheid deels verliezen.

Dat is een goed voorbeeld van wat ik bedoel. Zelfstandig wonen is ook zo'n zelf-variant die erg geprezen wordt. Het begon als een recht maar is tot plicht gemaakt. Zelfstandig wonen is heel mooi, als je ertoe in staat bent. Maar er zijn ook mensen die juist gezelligheid verlangen. Wat hebben we hen te bieden, nu ook de verzorgingshuizen gesloten worden? Wat hebben we te bieden tegen hun eenzaamheid? Voor eenzaamheid is beleidsmatig wel aandacht, maar het wordt zelden begrepen als een bijeffect van al die zelf-idealen. Ook het vervullen van zinvolle rollen is een wezenlijke behoefte: relaties aangaan, iemand helpen. Dat zal ook zichtbaar zijn op die verpleegafdeling. Mensen ontdekken daar dat ze iets voor iemand kunnen betekenen.

Verder is onze maatschappij ook ingericht op individuele excellentie, en het creëren van gelijke kansen om te excelleren. Dat is een vooruitgang ten opzichte van een maatschappij waarin grote groepen geen kans hadden. Maar tegelijk ontstaan ook met meer competitie grote verschillen tussen groepen – nu is het alleen je eigen schuld als je niet slaagt. Terwijl de competitie minder eerlijk wordt, want bijvoorbeeld alleen rijkere mensen kunnen hun kinderen met dure huiswerkclasses bijspijkeren.

Hoe zie je dat terug in de samenleving?

Opmerkingen die ik zelf wel eens in een buurtgroep op Facebook maak, worden – ongeacht wat ik zeg – afgedaan als geklets van iemand die bevoorrecht is en zijn mond moet houden. Geen argumenten, alleen maar gevoel, over en weer. Hoe realiseer je daarin verbinding? Waar zie jij hierin de rol voor geestelijk verzorgers?

Op je elfde of twaalfde krijg je al een stempel: je bent niet goed genoeg en dus ga je naar het vmbo. En vervolgens hebben we deze mensen heel hard nodig als lasser of verzorgende en is er een tekort aan praktisch opgeleiden. Het is georganiseerde vernedering, die je in je gezicht geworpen krijgt als je je als bevoorrecht mens mengt in een discussie op *social media*. Veel mensen voelen zich maatschappelijk vernederd en gaan de discussie niet meer aan. Wat overigens niet wil zeggen dat iedereen die op Facebook scheldt een verliezer van de meritocratie is. Naast dertig jaar vrijheid hebben we ook dertig jaar mondigheid gehad, vertaald als: alles wat ik zeg is relevant omdat ik het kan zeggen. Er ligt meer nadruk op praten dan luisteren. Daarnaast vraagt mondigheid veel vermogens, vermogens die veel mensen niet hebben. Ontmoeten alleen is niet genoeg, ook het ontwikkelen van vaardigheden om met elkaar om te gaan en in gesprek te zijn.

Wat promovendi van mij (Kampen, Elshout, Sebrecchts) wel via onderzoek hebben laten zien is dat veel ‘verliezers’ zich onzeker en vernederd voelen. Daarnaast zijn er weinig

instituties meer die mensen over sociale klassen heen met elkaar verbinden: kerken, vakbonden, sportverenigingen en politieke partijen. De echt verbindende instituties zijn erg verzwakt en we hebben er geen vervangers voor. Een tijd was het idee dat het onderwijs die rol zou overnemen, maar met het verdwijnen van discussie over zwarte en witte scholen is dat ideaal ook min of meer opgegeven. In al deze probleemvelden zouden individuele geestelijk verzorgers – op de plek waar zij toevallig zitten of zouden moeten zitten – een goede rol kunnen spelen.

Hoe zie je dat?

Geestelijke verzorging is een soort sociaal werk op academisch niveau. Waaronder opbouwwerk: het verbinden van mensen en het begrijpen van verschillende perspectieven. Dat is een van de dingen waar de geestelijk verzorger goed in is. Ik denk wel dat het belangrijk is om begrip en ontmoeting te organiseren. Mensen uitnodigen om zich te verdiepen in het perspectief van de ander en daarnaar te luisteren. Ik ken bijvoorbeeld iemand die een heel klassiek PVV-geluid liet horen, over vluchtelingen die klaplopers zouden zijn. Tot zijn dochter in de bijstand kwam en als ‘tegenprestatie’ vluchtelingen taallessen ging geven. Toen hoorde hij ineens verhalen over levens van andere mensen, waar hij geen weet van had. Mensen waar hij begrip voor kreeg en dingen mee gemeen had.

Nu is het alleen je eigen schuld als je niet slaagt

Organisatie van verbinding, wederzijds begrip en solidariteit is iets waar geestelijk verzorgers zeer goed voor gekwalificeerd zijn. Voor solidariteit is ook erkenning van toeval en onbeholpenheid nodig. Je positie is niet je eigen verdienste; daar spelen lot, toeval en hulp van anderen een grote rol bij.

Ik denk hier weer aan het ziekenhuis, waar *shared decision making* in de behandeling van belang wordt geacht. Samen met de arts

besluiten wat er wel of niet moet gebeuren. Iets waar de meeste mensen niet echt toe in staat zijn, omdat ze niet dezelfde vermogens en informatie hebben als de arts.

Dat heeft ook alles te maken met het idee dat je mondig moet zijn. We zouden ons vaker de vraag moeten stellen: wanneer zouden we echt mondig willen zijn? Wanneer wil ik protesteren? Soms moet je je gewoon kunnen overgeven aan wat de ander voor je bedenkt. Vertrouwen is een daad, om je over te durven geven. En daarnaast heb je instituties nodig die vertrouwen waar kunnen maken, die je kunt vertrouwen. Vertrouwen is ook een deugd, iets wat je met elkaar kunt oefenen. In *shared decision making* wordt overgave niet geïmplementeerd, maar kan het gevoel ontstaan dat het je plicht is om een mening te hebben en verantwoordelijkheid te dragen.

Veel 'verliezers' voelen zich onzeker en vernederd

Om nog eens bij de geestelijk verzorger uit te komen: waar zie je – ook in het kader van de ontwikkeling van het vak richting eerste-lijns geestelijk verzorging – meer concreet de rol en plaats voor de lezers van TGV?

Ik denk dat een heel sterk punt van geestelijke verzorging is dat er geen diagnose voor nodig is en er ook geen diagnose gegeven hoeft te worden. De geestelijk verzorger heeft de vrijheid om in brede zin bij te dragen aan de worsteling die mensen hebben met existentiële maar ook met maatschappelijke vragen. Met welke maatschappelijke krachten heb ik te maken, hoe verhoud ik mij ertoe, hoe zou ik mezelf kunnen organiseren, kan ik iets doen? Overal waar het gaat over bijvoorbeeld breukervaringen, kan de geestelijk verzorger een rol spelen. Thema's als burn-out, hoe moet het verder gaan in mijn werk, hoe sta ik erin, wat is individueel, wat collectief? Hoe kan dat met anderen besproken worden? In al die situaties is de geestelijk verzorger in staat om problematieken te zien en gesprek te organiseren, niet alleen met losse individuen maar ook

met groepen die elkaar kunnen steunen en zo nodig rechten kunnen claimen.

Bovendien kun je als geestelijk verzorger een rol hebben in het maatschappelijk debat. Op plekken waar geestelijk verzorgers werken is veel zichtbaar over wat nu maatschappelijke problemen zijn en hoe mensen die dan ervaren, waardoor de mogelijkheid ontstaat zaken te agenderen. Geestelijke verzorging moet wat mij betreft een vrij beroep blijven en niet onderworpen worden aan manieren van werken die *evidence based* zijn omdat je dan pas serieus genomen zou worden. Door *evidence based* werken is er bijvoorbeeld in de GGZ te weinig aandacht voor hoe mensen prettig de dag doorbrengen, maar ligt het accent op behandeling. Geestelijke verzorging kan zich op welzijn richten: wat heeft iemand nodig buiten de behandeling om? Geestelijk verzorgers zouden meer moeten doen met de dingen die ze signaleren, het publieke debat moeten opzoeken, zich meer zichtbaar voor anderen moeten organiseren en daarmee de implicaties van hun deskundigheid voor het veld waarin ze werken duidelijk moeten maken. Wat de geestelijk verzorger ziet of hoort heeft implicaties voor hoe de zorg georganiseerd is, hoe de cultuur in het leger is, hoe het onderwijs georganiseerd is, voor de vraag of er verbindende instituties nodig zijn en hoe, enz.

De vraag is dan nog wel: hoe pak je dat dan aan...?

Waar geestelijk verzorgers nu zitten, is historisch toevallig. Het is te verklaren uit het ontstaan van de verzorgingsstaat, waarin zorg, voor zieken en ouden van dagen, soldaten en gevangenen een recht werd. Er is echter geen enkele reden om geestelijke verzorging niet te koppelen aan andere situaties waarin mensen te maken hebben met heroriëntatie in hun eigen leven. Naderend pensioen, werkloosheid, en arbeidsreïntegratie bijvoorbeeld. Toen het pensioen werd bedacht, hadden mensen nog maar kort te leven nadat ze gestopt waren met werken. Nu is dat anders en brengt de hoge leeftijd die mensen vaak bereiken, heel andere vra-

gen met zich mee. Hier spelen individuele en maatschappelijke vragen: naar voorzieningen, rollen en taken voor mensen die met pensioen zijn en, bijvoorbeeld, wat je mogelijkheden zijn met wat je hebt opgebouwd aan pensioen. Maar ook rond vragen bij integratie, asielzoekers, statushouders zou de geestelijk verzorger structureel een rol kunnen spelen. Maar om geestelijke verzorging daar een rol te geven moet er wel een georganiseerde lobby zijn. En dan zijn er nog nieuwe kwesties als spanningen tussen mondige burgers en de overheid of politiek. Ook hier valt begrip te kweken en te verbinden.

Als afsluiting nog een andere invalshoek. Laatst was in het nieuws dat het aantal eenpersoons huishoudens sterk toeneemt. De theoloog Rikko Voorberg zei als reactie op dat nieuws, dat al die eenpersoons huishoudens ons weer leren samenleven. Mensen die alleen leven stappen noodzakelijkerwijs meer dan gezinnen uit hun bubbel om contact te maken. Wat vind je daarvan?

Het is wonderlijk dat het hoge aantal scheidingen kennelijk niet als een maatschappelijk probleem gezien wordt. Veel mensen gaan een relatie aan met de hoop dat het iets is waar ze op kunnen bouwen. Achter het hoge aantal scheidingen zit naar mijn

idee dus veel persoonlijk leed. Veel scheidingen schijnen plaats te vinden als stellen jonge kinderen hebben. Dat wijst erop dat het heel moeilijk is om in deze samenleving samen kinderen op te voeden. Dat lijkt me een nauwelijks onderkend maatschappelijk probleem. Het is natuurlijk geweldig dat het anders dan vroeger nu wel mogelijk is om als alleenstaande door het leven te gaan. Maar dat zoveel mensen van plan waren samen te leven en daar niet in slagen, is een tragedie.

Dus alleenstaanden leren ons niet samenleven?

Zo zou ik het niet willen zeggen. Het is wel een enorme verrijking van ons bestaan dat we niet op standaardvormen zijn aangewezen en dat scheiden mogelijk is. Er zou wel meer nagedacht kunnen worden over de soorten arrangementen die mogelijk zijn om samen te leven, anders dan alleen of in een gezin. Voorberg offerde bijvoorbeeld hofjes e.d.: alleen leven, maar niet zonder gemeenschap. Dat vind ik wel interessant.

En daar dan een leuke geestelijk verzorger die er tussendoor loopt...?

Dat hoeft dan niet per se, zou ik zeggen. Geestelijk verzorgers moeten wel in een probleemgebied werken, wat mij betreft.